

МАСОВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ В УРСР В 1944–1946 рр.: КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ УДОКУМЕНТОВАНОГО ТА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО НАРАТИВУ

У статті виокремлюються й узагальнюються ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу з проблеми масового переселення/депортації українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр., здійснюється аналіз їх семантичного значення з метою встановлення правомірності використання щодо висвітлення даного руху населення.

***Ключові слова:** переселення, виселення, депортація, насильницьке переміщення населення, обмін/трансфер, трансакція.*

Міждержавні переселення людей внаслідок зміни кордонів східноєвропейських держав на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки більше двох десятиліть перебувають у проблемному полі досліджень учених багатьох країн. В українській та польській історичній науці сталий науковий інтерес викликає взаємоспрямоване масове переселення поляків з Західних областей України в Польщу та українців з етнічних районів Лемківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя в УРСР в 1944–1946 роках, що залишилися у складі Польщі відповідно до політичних домовленостей лідерів країн антигітлерівської коаліції, досягнутих на Тегеранській (1943) і Кримській (1945) конференціях та після укладення угоди між урядом СРСР і Польським Комітетом Національного Визволення (ПКНВ) про радянсько-польський кордон (1944)¹. В обох країнах щорічно публікуються десятки наукових і публіцистичних праць, які безпосередньо присвячені або торкаються окресленої проблематики. Значний внесок в процес її вивчення зробили українські вчені О. Буцько, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ю. Макар, С. Макарчук, Ю. Сливка, В. Сергійчук, Ю. Сорока, І. Цепенда, польські вчені — Р. Дрозд, І. Галагіда, А. Гіль, Є. Місило, В. Мокрий, Г. Мотика, Я. Пісулінський та ін.

Зважаючи на достатньо вагому кількість історіографічних праць, ґрунтовність опрацювання проблеми, можна припустити, що нинішній стан досліджень є вершиною наукового й суспільного інтересу до неї. Між тим, це не применшує необхідності всебічного вивчення чи то переосмислення окремих її аспектів. Зокрема, з'ясування/уточнення семантичного значення ключових концептів: «депортація», «переселення», «виселення», «вигнання», «евакуація», подекуди «оптація», «трансфер», «репатріація», що вико-

ристовуються в українській і польській науковій літературі для окреслення руху українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та, з огляду на значне термінологічне розмаїття, визначення правомірності їх застосування щодо цієї міграційної хвилі населення.

Одними з перших на потребу вивчення зазначеної проблеми звернули увагу львівські вчені А. Балянський², Я. Дашкевич³ та тернопільський дослідник С. Ткачов⁴. Однак їх бачення процесу дещо різняться. На відміну від львівських учених, які доводять правомірність вживання терміну «депортація» поряд із застосуванням синонімів «переселення», «примусове виселення», «переміщення» стосовно всього процесу переселення, С. Ткачов проводить ґрунтовний аналіз не тільки домінуючого терміна «репатріація» щодо міграційного руху поляків з України у Польщу у 1944–1946 рр., але й інших ключових термінів, які вживають дослідники щодо взаємоспрямованого руху населення прикордоння. Спираючись на праці переважно польських авторів (Р. Дрозда, К. Керстен, М. Латуха, Є. Місила, Я. Чернякевича), дослідник приходять до висновку, що вживання лише одного якогось терміна, як-то: «депортація», «репатріація», «евакуація» чи то «переселення», якими послуговується сучасна польська та українська історіографія, задля означення подій 1944–1946 рр. не є правомірним, позаяк ці поняття «не відбивають процесу в цілому, а можуть бути дефініціями окремих його етапів, ... визначають різні за своїм походженням явища, що співпали в часі та просторі»⁵. Він пропонує вживати при окресленні міждержавного руху населення українсько-польського прикордоння термін «трансфер» (обмін). Логіка аргументації С. Ткачова є зрозумілою: на українсько-польському прикордонні справді спостерігалися змішані типи насильницьких переміщень населення.

Відтак, цілком очевидно, що проблема термінологічної верифікації понять потребує детальнішого вивчення й конкретизації. Метою нашої статті є систематизація удокументованих в архівних джерелах та введених до наукового обігу і практичного вжитку ключових концептів переселенського руху українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр., з'ясування їх семантичного значення, переосмислення процесу зрушення населення українсько-польського прикордоння з місць постійного проживання за етнічною ознакою. Відповідний понятійний апарат має важливе теоретико-методологічне значення для осмислення сутності масового переселення/депортації та міграційного руху українців з Польщі в 1944–1946 роках.

Складність написання цієї розвідки як одного із сегментів наукових досліджень із «не позбавленої емоцій і певної наперед передбачуваної заангажованості чи то політичної, чи то методологічної»⁶ проблеми українсько-польських відносин, полягає в особливому емоційному наповненні (неприйнятті переселеними іншого образу депортації, ніж узвичаєний) та

словнику — етимологічному значенні слів-синонімів, якими оперують дослідники. Вочевидь, слова є не лише інструментом для передачі думки та змісту, але й сприяють раціоналізації процесу, виявляють лінію мислення, формують образ об'єкта, про який ідеться. Нерідко, прагнучи вирішити це завдання, автори потрапляють у своєрідне «зачароване коло» загальної риторики, трансформації визначень, складності перекладу дефініцій іншою мовою чи то підбору відповідника, який би точно передавав сутність процесу. Власне, кожне слово має два рівні тлумачення. Перший рівень — явний, очевидний, що виражає значення, яке дослідник хоче свідомо виявити, промовляючи або пишучи слово. Другий — це те приховане (імпліцитне) значення, що несе в собі надзвичайний енергетичний заряд, вплив якого є визначальним для всього, що слово позначає⁷.

Усталений в українській публіцистиці та мемуаристиці після 1989 року концепт «депортація», що в цілому окреслює процес виселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 роках, не зовсім відповідає історично складеному й прийнятому дослідниками визначенню, оскільки вміщує не відповідні для цієї хвилі переселення положення. Втім, це слово сприймається громадськістю без застережень. Перш за все, воно сублімує образ несправедливості й страждання у переселених та їх нащадків, загоює психологічні рани, нівелює накопичені непорозуміння на мікрорівні окремих осіб і громадськості.

На думку польського дослідника українського походження Р. Дрозда, «вживання іншого науково-нейтрального терміна, зокрема “трансфер” сприймалося б представниками покоління, яке було діючими особами цього процесу як образа»⁸. Життєздатність цієї думки стверджують сотні вербальних (оповідних) джерел: твори наукової літератури та публіцистики, спогади, мемуари, матеріали етнографічних експедицій, конкретно-соціологічних досліджень та спостережень у середовищі переселених переважно західного регіону України. Більшість українців, які прибули з Польщі через зазначені обставини, до сьогодні болісно сприймають термін «переселення». Так, опитані Волинським обласним ветеранським громадсько-культурним товариством «Холмщина» 300 респондентів з 8-ми районів і міст Волині, виселені свого часу з Польщі, одногосно заявили: «Ми не переселенці — ми вигнанці»⁹.

Зважаючи на зазначене, можна констатувати, що універсальнішого терміна-замінника, який би влучно передавав сутність процесу, був зрозумілим для більшості й зручнішим для вживання на різних мовах, ніж означений, немає. Загалом слово «депортація» асоціюється в суспільстві з наругою над людиною. Мабуть, не треба довго доказувати, що наукова історія створена на основі документальних джерел має зважати на усну, «живу» історію, що існує паралельно з академічною. Ймовірно, коли

документ «зв'яжуться» з думками людей (звісно в межах розумного, адже рівень сприйняття власного досвіду глибоко індивідуальний), зможемо змінити рефрен старого афоризму: «Історія не вчителька, а наглядка... яка нічого не вчить, а лише карає за незнання уроків»¹⁰ на той, що відповідає сенсу історичної науки: «Справжня історія — це таки вчителька життя»¹¹. Здається, цей перифраз загальновідомого латинського вислову, поданий Я. Дашкевичем, дає вичерпну відповідь на багато проблемних питань.

Назагал виділяються два підходи до тлумачення характеру переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: в офіційних документах та в історіографії. Спершу зупинимося на джерелознавчому аспекті. Попри зусилля вчених, визначити, коли влада СРСР почала пов'язувати питання про зміну кордонів Польщі з питанням про масове переміщення населення прикордоння за етнічною ознакою, чи з'ясувати роль радянського уряду у цьому процесі, поки не вдається. Відомо лише, що першим підняв це питання на Тегеранській конференції голів держав антигітлерівської коаліції СРСР, США і Великобританії Франклін Рузвельт. Під час розмови з Йосипом Сталіним 28 листопада 1943 р. він запитав: «Чи можливо буде організувати у добровільному порядку **переселення** поляків з території, що відійшла до Радянського Союзу?» і отримав ствердну відповідь: «Це можна буде зробити»¹².

Однак є ще одне свідчення, яке поки не привернуло увагу дослідників. У 1951 р. в Бостоні були опубліковані спогади У. Черчілля про Другу світову війну, в яких він дещо по-іншому передає зміст розмови, що відбулася між лідерами двох могутніх держав. Черчілль згадував: Рузвельт запитав Сталіна, чи задумується той про **обмін** (виділено нами. — *Т.П.*) населенням у даному районі. Сталін відповів, що бачить можливість проведення подібних заходів¹³. Вочевидь, ішлося не про поляків, а про двосторонній обмін населенням та територіями.

Є ще одна цікава обставина, яка вказує на необхідність проведення внутрішньої та зовнішньої критики джерел у процесі вивчення цього питання. 1991 року в Москві було надруковано російською мовою спогади Черчілля. У цьому багатотомному виданні можна зауважити чи то неточність перекладу, чи насправді нову постановку запитання Рузвельта до Сталіна. Президент запитав голову уряду СРСР: «Чи вважаєте ви можливим переселення жителів на добровільній основі?». Маршал (так Черчілль називає Сталіна) відповів: «Мабуть, це буде можливо»¹⁴. Отже, мова йшла про переселення всіх жителів, а найперше поляків, оскільки Рузвельт запитував про це у Сталіна відразу після перегляду карти з нанесеною на ній «лінією Керзона», коли стало зрозуміло, що Львів залишається у складі Радянського Союзу. Позиція Сталіна в питанні вирішення долі населення, як видно, була доволі непевною. Він не підтвердив, а лише припустив, що це, мабуть, буде

можливо. Видається, що він не очікував почути такого варіанту розв'язання проблеми.

У цій статті не вдаємося до пояснення варіативності перекладу даного діалогу, лише зазначимо: цілком ймовірно, що саме Рузвельт підштовхнув своїм запитанням Сталіна до прийняття рішення про взаємоспрямоване переселення українців і поляків прикордоння. Тож, власне, маємо перші удокументовані концепти: «переселення» й «обмін населення», які вдалося встановити. Вочевидь, лідери країн «Великої трійки» прагнули оформити переселення як «обмін», дати можливість кожній державі забрати власне населення відповідно до етнічної приналежності і не пов'язували його з можливістю подолання національно-визвольного руху, як стверджують дослідники. На сьогоднішній день документи, які засвідчили б ставлення радянського керівництва до переселення українців з Польщі як до заходу «покарання» за підтримку зазначеного руху, не виявлені. Хоча очевидно, що рішення про тотальне переселення українців (і поляків у тому числі) було зумовлено комплексом причин геополітичного, економічного, військового та етно-культурного характеру.

На ідеї етнічних переселень також наполягав У. Черчілль, коли намагався отримати згоду польського еміграційного уряду на кордони на сході держави у тому вигляді, що склався після 1939 р. і котрий влаштував би СРСР. У січні 1944 р., вже після завершення конференції, Черчілль направив листа С. Миколайчику, прем'єр-міністру польського лондонського уряду, в якому запропонував такий проект угоди: «Англійський уряд виступає за сильну, незалежну, національно об'єднану Польщу у кордонах, що приблизно збігаються з лінією Керзона (що в радянській інтерпретації включає Вільно і Львів) і лінією по Одеру. У такому випадку відбулося б **переселення** усіх поляків із східних районів країни та **повернення** поляків, вивезених у Росію із Польщі, а також **видалення** з Польщі українців і білорусів. На заході країни мало б місце **виселення** із Польщі німців (близько 7 млн. чол.)»¹⁵. У пропозиції прем'єр-міністра Англії виразно декларувалися наміри, які визначаються історичною наукою як «репатріація поляків» — повернення на батьківщину, і «депортація українців і білорусів» — вилучення (рос. «удаление») їх із Польщі. Зрозуміло, що добровільним шляхом останнє не відбулося. Фактично, англійський уряд запропонував польському еміграційному уряду незалежний статус держави та звільнення її від національних меншин в обмін на його згоду визнати територіальні зміни в запропонованому форматі. Чи була це поміркована чи запопадлива ініціатива Черчілля перед Сталіним і Рузвельтом, достеменно не відомо. Швидше за все, і те, й інше разом узяті. Щоб не залишитися осторонь від урегулювання спірних територіальних питань, Англія з власної ініціативи взяла на себе роль посередника у трикутнику відносин «СРСР–західні країни–Польща».

Це питання Черчілль обговорив напередодні Ялтинської конференції. 13 листопада 1944 р. під час наради в Москві в ході обговорення «польського питання» голова англійського уряду, поміж іншим, уточнив позицію господаря кремлівського кабінету щодо переселення поляків із Західної України та українців з Польщі: «Я вважаю, що ми вже домовилися стосовно **повернення та обміну населення?**»¹⁶. Сталін коротко підтвердив: «Звичайно!». Звернімо увагу, що ця розмова відбулася вже після того, як 9 вересня було підписано угоду про взаємну «евакуацію» населення і Головні Уповноважені уряду УРСР і ПКНВ відправили з території України та Польщі перші ешелони з «переселенцями». Відтак, маємо ще кілька удокументованих концептів, які не тільки вказують на невідворотність переселенських процесів, але й свідчать про прихований і примусовий характер та зовнішнє схвалення чи то заохочення. Штучне переміщення/переселення населення нерідко застосовувалося у світовій практиці. Щоправда, аналогів такого «повернення та обміну» не було, тому осуду світовими лідерами процесу переселення українців і поляків не було й не могло бути, попри сподівання народів.

На наш погляд, усні домовленості голів урядів СРСР, США й Великобританії на Тегеранській конференції та наступних зустрічах, обговорення в листах кордонів СРСР із Польщею й процесу «обміну населенням» можна класифікувати як трансакцію (лат. *transactio* угода), тобто політичну і юридичну угоду, що супроводжувалася взаємними поступками держав¹⁷. Дане рішення виходило далеко за межі відносин сусідніх країн. Тогочасну загальну атмосферу влучно проілюстрував у спогадах військовий радник двох президентів США на міжнародних конференціях Уільям Легі: «В руках цих трьох людей, що зібралися за столом у радянському посольстві в Тегерані, знаходилася доля мільйонів людей, зведених у найбільші армії й військово-морські флоти, будь-коли створеними для війни до того часу»¹⁸.

Слід зазначити, що угода про новий радянсько-польський кордон спричинила собою низку взаємопов'язаних поступок, зокрема, у визначенні контуру кордону між Польщею та Німеччиною, стосовно перспективи німців, що проживали на території, яка відходила до складу Польщі, а також стосовно питання входження Кенігсберга та його околиць (суч. Калінінградська область РФ) до СРСР; надання союзниками військової допомоги СРСР й відкриття другого фронту; угоди про вступ СРСР у війну проти Японії після розгрому фашизму; питання колоній Великобританії та ще багато не стільки виразних, але надто важливих для повоєнного устрою світу питань. Тож міжнародна угода про радянсько-польський кордон на українському відтинку і долю населення прикордонних областей була такою, як і будь-яке інше політичне рішення. Задовольнити інтереси всіх сторін, вочевидь, було неможливо. Надто суперечили вони між собою. СРСР

заплатив за міжнародні поступки з боку союзників на свою користь (повернув і утвердив у своєму складі значну частину втрачених після першої світової війни земель Російської імперії, здобув вихід до Балтійського моря) життям мільйонів солдат на фронтах і цивільного населення на окупованій фашистською Німеччиною території. Відтак, відстоював свої інтереси під час переговорів, ґрунтуючись, за симптоматичним визначенням У. Черчілля: «не на силі, а на праві»¹⁹, балансує та йде на поступки. Імперська ментальність політиків, які визначали долю народів світу, виключала можливість утворення нових незалежних держав.

Однак узгоджений на офіційному рівні концепт «обмін населення» щодо означення акції (фран. *action* — дія, спрямована на досягнення якої-небудь мети)²⁰ з переселення українців з Польщі і поляків з УРСР публічно артикулювався як «евакуація». Зміна фразеології у визначенні даного зрушення населення з місць постійного проживання відбулася на рівні виконавців. Безперечно, слово «евакуація» зміщувало акценти сприйняття громадськістю акції. Уряд УРСР мотивував зазначений захід, з одного боку, тісними історичними, культурними, духовними й родинними зв'язками населення по обидва боки кордону, з іншого — бажанням задовольнити чисельні прохання «жити в єдиній родині зі своїми братами за національністю»²¹. На жаль, на бажання українців жити на власній землі у складі України не зважили.

Дане рішення прийняли на міжнародному рівні. Головним чинником його була територія, а не населення. Союзні держави взяли на себе певні зобов'язання, які мали бути виконані. Нагадаємо, під евакуацією (лат. “*evacuare*” — спорожняти) розуміють вивезення населення, установ, майна: 1) з місцевості, що знаходиться під загрозою терористичних нападів у порядку надання допомоги постраждалому населенню; 2) у випадку великого державного будівництва на даній території або стихійного лиха; 3) планомірний вивіз, відправлення в тил мирного населення з театру воєнних дій; 4) вивід військ з території, яку вони займають на основі укладання угод, договорів тощо²². На нашу думку, удокументований концепт «евакуація» є правомірним у разі опису ходу переселення українського населення з Польщі тільки як стилістична форма тих років. Він змінював уявлення людей про справжні причини переселення. Варто зауважити, що працівники державних органів, які опікувалися міграційним рухом населення повоєнних років, відокремлювали цю категорію населення від перманентного, хаотичного руху інших хвиль повоєнних мігрантів, використовуючи різні словосполучення: «українці, що переселяються з Польщі», «українське населення, евакуйоване з Польщі», «евакуйоване з Польщі українське населення», «українські громадяни, що прибули з Польщі», «переселенці-українці», «українці-переселенці», «переселенці»²³ тощо. Ніхто особливо не задуму-

вався над причинами, які обумовили даний рух населення. Незважаючи на те, що виконавці акції з переселення добре знали життя в СРСР та мали можливість порівняти зі статками тутешніх селян, вони були свідомі того, що вивозять людей подалі від кордону, щоби забезпечити їм спокійне життя. Міжнаціональне протистояння, яке відбувалося на їхніх очах, додавало впевненості, що вони евакуюють українців зі своєї «фронтальної зони». Протидія праворадикальних структур та місцевої влади розцінювалася як перешкода у виконанні завдання.

У деяких джерелах рух українців із Польщі називався «репатріацією». Скажімо, міністр Державної безпеки СРСР В. Абакумов доповідав Л. Берія: станом на 15 липня 1946 р. «у порядку репатріації із Польщі на територію Української РСР прибуло 112 865 сімей українців-переселенців, загальною чисельністю 442 420 чоловік»²⁴. Люблінський воєвода В. Ружа тлумачив текст угоди, укладеної між урядом РП і УРСР, як угоду «про репатріацію українського населення з Польщі до УРСР та польського населення з УРСР на територію Польщі»²⁵. Паралельне вживання посадовцями обох країн терміну «репатріація» до означення переселення українців у межах двосторонніх домовленостей 1944–1946 років свідчить про відсутність чітких рекомендацій поняттєвого розмежування. Крім того, вживання різних термінологічних словосполук в одному значенні сприяло плутанині.

До сьогодні таке тлумачення можна зустріти в навчальній літературі з історії Польщі, авторами яких є вчені з різних країн. На проблемне поле дискусії опосередковано зайшли автори «Краткой истории Польши» (Москва, 1993) завважуючи: «Українська повстанська армія (УПА) протидіяла **взаємній репатріації польського й українського населення на основі угоди, підписаної 9 вересня 1944 р. між ПКНВ і урядом УРСР (виділено — *Т.П.*)**»²⁶. Постановка питання таким чином не тільки не відповідає сутності процесу, але й руйнує історичну тканину трьох країн. Вважаємо, що вживання терміну «репатріація» не правомірне для означення даного процесу, адже в перекладі з латинської (re... patria батьківщина) означає повернення на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів²⁷. Репатріант (лат. repatrians) — особа, що повертається на батьківщину шляхом репатріації. Відтак, репатріювати (лат. repatriare) — значить повертати на батьківщину військовополонених, переміщених осіб, біженців, емігрантів. Таке розуміння процесу є одностороннім. Українці здавна жили на території, яка залишилася за новоутвореними кордонами держав, тому не могли повертатися на батьківщину. Вони вимушено покидали «малу батьківщину» і під впливом обставин прагнули віднайти нове місце проживання в УРСР, тільки з часом визнавши її за батьківщину.

На сторінках українських публіцистичних статей інколи можна зустріти такий хибний концепт щодо руху українців з Польщі, як «оптація».

Зауважимо, що в перекладі з латинської (*optatio* — бажання, вибір) — це вибір громадянства, що звичайно надається населенню території, яка переходить від однієї держави до іншої²⁸. При такому підході акцентується увага тільки на добровільному рішенні особи вийти з громадянства певної країни й набути іншого громадянства відповідно до міждержавних угод про оптацію населення. Як це було, приміром, в повоєнні роки у випадку з поверненням/переселенням в Україну українців і росіян, згідно з домовленістю з Чехословаччиною і Болгарією. Щодо українців із Польщі, то сторони не укладали аналогічних договорів. Українці, які залишалися проживати на території Польщі, вважалися її громадянами до переселення в УРСР, оскільки мали цей статус до 17 вересня 1939 року. Вони автоматично втрачали польське громадянство з моменту прийняття документів на евакуацію і повернення документів, що посвідчували особу в Польщі та прибуття на територію УРСР²⁹. Тому, на нашу думку, концепти «оптація» та «оптант» не можуть застосовуватися до українців, яких переселили після війни в Україну.

Розмірковуючи над смисловим значенням того чи іншого концепту та правомірності його використання щодо даного руху населення, сприймаючи одні поняття й відсікаючи решту, повертаємося до розгляду розповсюдженого у вітчизняній історіографії концепту «депортація», який узагальнює процес переселення українців із Польщі впродовж усього повоєнного періоду (1944–1951 рр.). Вважається, що цей термін увійшов у свідомість широкого загалу зі сторінок газет, наукових праць, присвячених проблемі післявоєнних міграцій. Спробуємо переосмислити його засадничі положення в контексті першої хвилі масового переселення українців із власних етнографічних територій у Польщі на територію України в 1944–1946 рр.

Варто відзначити: термін «депортація», що означає примусовий механічний рух населення, не є нейтральним поняттям, яке можна використовувати для позначення будь-якого подібного явища. На противагу іншим видам репресивних переселень (саме так визначає їх сутність теоретик «піраміди концептів» депортаційних процесів у СРСР, російський учений П. Полян)³⁰, рух українського населення з Польщі, який планувався як одноразовий, не отримав умовного криптоніму. Жодний офіційний документ не містить тлумачень, які б вказували на репресивний чи превентивний характер переселення українців з Польщі на зразок тих, які були у випадках депортації інших народів у межах СРСР. Таких, скажімо, як: «засіб розвантаження етнічного напруження» або «важіль урегулювання міжнаціонального конфлікту»³¹. Українські й російські дослідники традиційно використовують його як синонім до слова «виселення», беручи до уваги вже сам факт переселення як репресію.

У радянській правовій системі «депортація» не була юридичною категорією. До неї ставилися зневажливо як до винаходів буржуазного права й

визначали як «вигнання, примусове виселення судом або в адміністративному порядку особи, визнаної соціально небезпечною, з місця постійного проживання та поселення її на новому місці з обмеженням свободи пересування»³². У 80-х — на початку 90-х років минулого століття вчені розглядали це явище виключно як вигнання, висилку, висилання, що проводилося з метою кримінального або адміністративного покарання. Подібне тлумачення подають автори різних довідкових видань: «Советский энциклопедический словарь» (Москва, 1980), «Словарь иностранных слов» (Москва, 1989), «Словник соціологічних і політологічних термінів (Київ, 1993), «Малий словник історії України» (Київ, 1997). Однак учені, які працюють над проблемою депортацій/репресій населення, вживаючи ці поняття не цілком дотримуються цих тлумачень, оскільки кожна депортаційна хвиля має свою особливість. На разі в контексті наших роздумів важливим є визначення процесу внутрішньої депортації українців у Польщі в ході операції «Вісла» 1947 р., яке сформулював Я. Дашкевич. Якщо послуговатися його розлогим тлумаченням терміна: «депортація, як насильницьке позасудове виселення окремих осіб (але членів справжнього або придуманого соціуму), груп населення, врешті, націй із застосуванням сили (кажучи простіше — під конвоєм із багнетами), виселення проведене протягом короткого відрізка часу (години, двох, трьох) із мінімумом майна, конфіскацією чи розграбуванням решти майна державою, з використанням органів безпеки чи війська, державного транспорту на місця чи території, віддалені від дотогочасного постійного місця проживання. Депортація — це незаконний, брутальний прояв внутрішньої репресивної політики держави у вигляді колективної відповідальності. Вона суперечить будь-яким нормам, правам людини та звичайному почуттю справедливості»³³, то, як відомо, офіційно влада не покладала колективної відповідальності за підтримку національно-визвольного руху на українське населення Польщі, яке переселили в Україну протягом 1944–1946 років. Окрім цього, хоч більше для видимості, але все ж зберігала елемент добровільності, принаймні в інструкції з організації переселення та частково під час реалізації її положень на практиці. Я. Дашкевич звернув на це увагу, але наголосив на брутальності проведення переселенської акції.

Разом із цим не можна заперечити й того, що виселення українців із місць постійного проживання за методами виконання відповідало визначенню «депортація», тобто «виселення». Що ж стосується причин переселення, то воно не проводилося з метою покарання чи то розділення населенням колективної відповідальності. Українців не планували переселяти з Польщі як соціально небезпечний елемент. Це був лише інструмент розв'язання «територіального вузла» суперечностей сусідніх держав. Тож використання терміну «депортація» щодо українців, переселених у повоєнні роки з

Польщі можливо лише в тому контексті, який у нього вкладають самі переселені/депортовані українці — виселення/вигнання з теренів рідної батьківщини. На наш погляд, відповідною сутності досліджуваного процесу є перша частина визначення, яка запропонована авторами фундаментального видання «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика)» за редакцією Ю. Римаренка: «Депортація — це насильне вигнання або переселення цілих народів, етнічних груп, їх частин або окремих представників з їх етнічної батьківщини, етнічних територій або місць компактного мешкання»³⁴.

Сукупність усього зазначеного дає підстави авторові статті сформулювати власне трактування найбільш розповсюдженого поняття щодо означення акції з переселення даної категорії населення. *Під депортацією українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 роках слід розуміти процес (комплекс державних заходів) цілеспрямованого тотального вилучення (переселення, переміщення) етносу з історично усталеного місця постійного проживання, що опинився поза новоутвореними державними кордонами СРСР/УРСР і Польщі внаслідок трансакції лідерів країн антигітлерівської коаліції, проведений змішаною українсько-польською комісією з метою штучного формування нового чіткого контуру етнічного кордону держав. Означений процес передбачав розселення переселених людей у нові для них місця, визначені урядом і здебільшого далекі від ареалу колишнього проживання.*

Сучасне фактологічне обґрунтування методів його проведення дозволяє використовувати при оцінюванні події різні концепти, що назагал характеризують насильницьке переміщення населення. Відповідно до ст. 7 Римського статуту міжнародного кримінального суду «депортація» або «насильницьке переміщення населення» є тотожними поняттями³⁵. Відтак, правомірним є і такий концепт, як «примусове переселення». Термін «вимушене переселення» доцільно застосовувати у випадку, коли безпосередньо висвітлюється реакція переселенців. Не буде помилковим і застосування концептів «масове переселення» або «масштабне переміщення», оскільки одне й інше поняття мають імпліцитне значення. Одноразове масове вилучення з території певного етносу і його поселення в іншій країні, в іншому еколого-економічному районі та соціальному оточенні в будь-якому випадку є просторовим переміщенням. Масштабність акції з двостороннього переміщення більш як півтора мільйона людей на значні відстані, складність цього процесу як для переселених, так і для його виконавців, неможливо не усвідомлювати. Вважаємо, що застосування більшості названих концептів для окреслення подій на українсько-польському прикордонні є адекватним. Розмаїття понять-синонімів дозволяє

відчути глибину трагедії населення, яке змусили покинути рідні місця. Доля мігранта, який з волі тоталітарної держави поринув у вир економічних, побутових і соціальних негараздів, надзвичайно важка.

Виокремленні автором статті удокументовані ключові концепти щодо означення переселення українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр., їх інтерпретація в історичній літературі, а також аналіз трансформацій понятійного каркасу є лише поштовхом для подальшої розробки теоретичних питань зазначеної наукової проблеми.

В статье определяются и обобщаются ключевые концепты документированного и историографического нарратива по проблеме массового переселения/депортации украинцев с Польши в УССР в 1944–1946 гг., осуществляется анализ их семантического значения с целью определения правомерности использования при освещении указанного движения населения.

Ключевые слова: переселение, выселение, депортация, насильственное перемещение населения, обмен/трансфер, трансакция.

In the article determined and summarized key conceptions of documented and historiography narrative on issue of mass migration/deportation of Ukrainians from Poland in Ukrainian SSR in 1944–1946, the analysis of their semantic value is carried out with the purpose of determination of legitimacy of using for illumination of the indicated motion of population.

Key words: migration, eviction, deportation, violent moving of population, exchange/transfer, transaction.

---

¹ Советский Союз — Народная Польша. 1944–1974. Документы и материалы. — М., 1974. — С. 19.

² Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. — Львів, 2007. — С. 54–71.

³ Дашкевич Я. Акція «Вісла» — важкі питання // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. — Львів, 2007. — С. 37–45.

⁴ Ткачов С.В. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. — Тернопіль, 1997. — 216 с.

⁵ Там само. — С. 5.

⁶ Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки. — Львів, 2005. — С. 3.

⁷ Кулаков А. Трансформації мови українських медій: ключові концепти як підвалини їхнього розвитку // Україна модерна. — 2010. — № 5(16). — С. 78.

⁸ Drozd R. Droga na Zachod. Osadnictwo Ludnosci ukraińskiej na ziemiach zachodnich i polnochych Polski w ramach akcji Wisła. — Warszawa, 1997. — S. 6.

⁹ Онуфрійчук М. Мета, характер і наслідки примусового переселення етнічних українців із території Холмщини й Підляшшя // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць. — Луцьк, 2008. — С. 159.

¹⁰ Коваль М.В. Друга світова війна та історична пам'ять // УІЖ. — 2000. — № 3. — С. 19.

¹¹ Дашкевич Я. «Учи неможними устами сказати правду»: історична есеїстка. — К., 2011. — С. 127.

¹² Советский Союз на Международных конференциях периода Великой Отечественной войны 1941–1945 г. Т. II. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав — СССР, США, и Великобритании (28 ноября — 1 декабря 1943 г.). Сб. документов. — М., 1984. — С. 148.

¹³ Churchill W. The Sekond World War. — Boston, 1951. — С. 397.

¹⁴ Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х кн. Кн. 3. Т. 5–6. Сокр. пер. с англ. — М., 1991. С. 226.

¹⁵ Armia Krajowa w dokumentach. — Londyn: Studium Polski Podziemnej, 1970–1981. — Т. III. — С. 231.

¹⁶ Российский государственный архив социально-политической истории. — Ф. 558. — Оп.11. — Д. 354 — Л. 87.

¹⁷ Словарь иностранных слов. — М., 1989. — С. 514.

¹⁸ Вторая мировая война в воспоминаниях У. Черчилля, Ш. де Голля, К. Хэлла, У. Леги, Д. Эйзенхауэра / Сост. Е.Я. Трояновская. — М., 1990. — С. 417.

¹⁹ Бережков В.М. Страницы дипломатической истории. — М., 1982. — С. 408.

²⁰ Словарь иностранных слов. ... — С. 25.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОУ). — Ф. 4959. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 45. — Арк. 5.

²² Словарь иностранных слов. ... — С. 582.

²³ Наведено за джерелами: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 793. — Арк. 37; Державний архів Волинської області. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 12; Державний архів Львівської області. — Ф. 221. — Оп. 2. — Спр. 25. — Арк. 2, 52; Державний архів Запорізької області. — Ф. Р-182. — Оп. 4. — Спр. 62. — Арк. 82; Державний архів Одеської області. — Ф. Р-2000. — Оп. 3. — Спр. 35. — Арк. 44; Державний архів Херсонської області. — Ф. П-46. — Оп. 1. — Спр. 700. — Арк. 1.

²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — 2606. — Арк. 99.

²⁵ Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946. — Варшава–Київ, 2000. — С. 910.

²⁶ Краткая история Польши. — М., 1993. — С. 361.

²⁷ Словарь иностранных слов. ... — С. 440.

²⁸ Там само. — С. 356.

²⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 4959. — Оп. 1, т. 1. — Спр. 13. — Арк. 71.

³⁰ Полян П.М. География принудительных миграций в СССР // Известия АН. Серия географическая, 1990. — № 6. — С. 55.

³¹ Иосиф Сталин — Лаврентию Берию. «Их надо депортировать» / Сост. Н.Ф. Бугай. — М., 1992. — С. 4.

³² Большая советская энциклопедия. — М., 1952. — Т. 14. — С. 58.

³³ Дашкевич Я. Вказ. праця. — С. 37.

³⁴ Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика): Енциклопедія / За ред. Ю. Римаренка. — К., 1998. — С. 110.

³⁵ Римский статут международного уголовного суда (Рим, 17 июля 1998 года) // http://zakon.nau.ua/doc/?code=995_588